

Representacions de la imatge femenina a la *lluro* romana i el seu *territorium*

JOAN FRANCESC CLARIANA I ROIG

GRUP D'HISTÒRIA DEL CASAL. MATARÓ

CENTRE D'ESTUDIS D'ARQUEOLOGIA I D'HISTÒRIA DE MATARÓ

El més significatiu, pel que fa a les representacions de la imatge femenina en aquella època, sens dubte són les escultures romanes localitzades tant a *lluro* com al seu *territorium* que, tot i presentar sovint un alt grau de deteriorament, ens permet veure una bona mostra del que haurien estat aquests tipus d'obres artístiques. Així podem veure, fragmentàriament, estàtues de deïtats com Venus, o representacions mitològiques com la de Gorgona que va aparèixer en un mausoleu del Camí del Mig, a més de diversos fragments escultòrics. El retrat funerari també es força significatiu, veiem dos exemples força notoris trobats a Torre Llauder i un tercer fragment trobat a Mataró.

Altres formes de representacions les veiem en terracotes o altres elements com poden ser un segell imperial de bronze trobat a Mataró, un camafeu trobat en una vil·la romana o un fragment de placa *pinax* o *oscillum* de marbre de Torre Llauder, tots ells constitueixen l'objecte d'aquesta comunicació.¹

La presència d'estatuària a Mataró

La distribució estatuària dins la *lluro* romana, molt possiblement estaria centrada en els espais públics. Per un costat

tenim el fòrum, situat a la zona del temple de Santa Maria, on s'ubicarien els diferents pedestals d'estàtues. Sabem per les inscripcions que portaven que, alguns, corresponien a figures femenines: la deessa Juno, l'*optima* patrona de *Gemellus* i Statia Lucula (Fabre *et alii* 1983: *passim*). D'altres sectors, també significatius de la ciutat, com podien ser les termes, situades a can Xammar, provenen les restes de l'estàtua de la deessa Venus i un fragment de figureta nua que possiblement es pot identificar amb una de les Tres Gràcies.

L'àmbit domèstic també serien llocs ornamentats amb estàtues i figures, sobre-

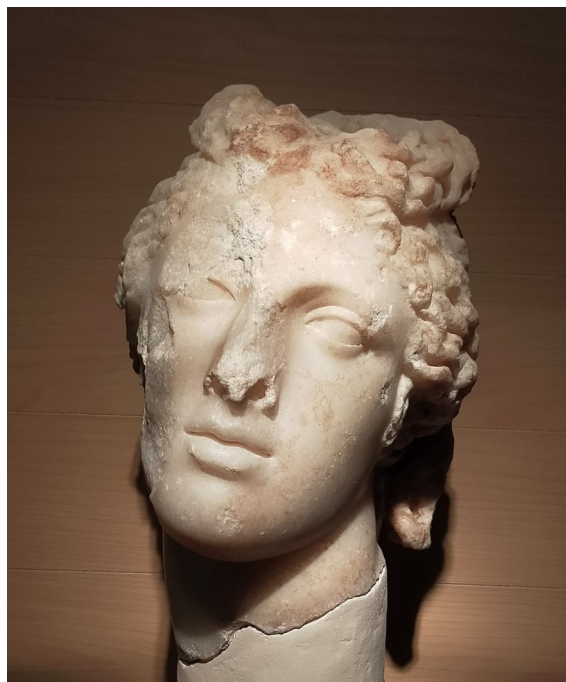

Figura 1: Venus d'*lluro*, vista frontal de la testa (Foto: J.F. Clariana).

¹ Totes les peces, excepte la terracota de Torre Llauder, representant suposadament a Ariadna, i el camafeu de can Torner, es conserven en el Museu de Mataró.

tot a les *domus* com la de can Cruzate, dels Dofins i la del carrer La Palma. Allà, com mana la tradició romana, les representacions escultòriques es trobarien en els espais nobles com podien ser l'aula principal, el tablini i el peristil.

L'àmbit funerari, als afores de la ciutat romana, hauria estat també un espai amb abundants imatges dels difunts. Així, tenim notícies documentades de diverses estàtues femenines, per exemple, coneixem que, a l'any 1814, amb la troballa de la famosa inscripció de Lucius Marcius, que conté el nom de la ciutat romana, es van trobar restes d'escultures. Tal com ens diu l'autor anònim de *Mataró a trozos* (1860):

dos estatuas en piedra común, pero sin cabeza, las que fueron enterradas o hechas igualmente pedazos

I també un altre autor anònim que s'ha volgut identificar amb el pare Rius, en l'obra *La Gloria de Iluro*, escrita el 1834, ens indica que:

conviene saber que allí mismo se halló y yo vi entre las ruinas una estatua de muger de piedra

Les restes d'una altra estàtua sabem que es trobaria emparedada dins la mampos-

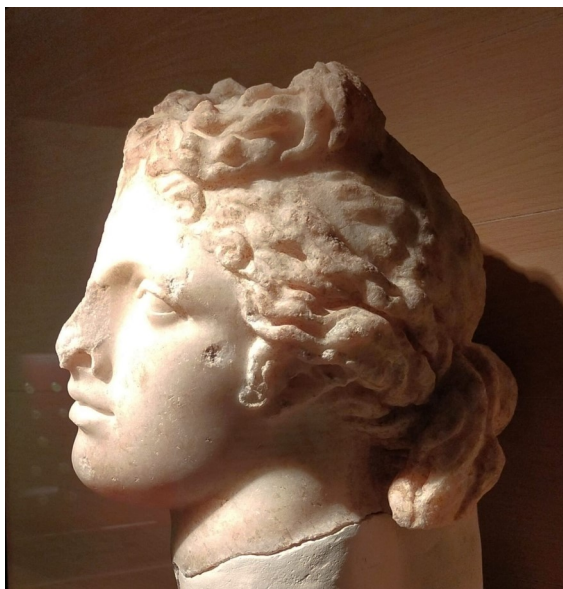

Figura 2: Venus d'Iluro, vista lateral del costat esquerre de la testa (Foto: J.F. Clariana).

Figura 3: Venus d'Iluro, conjunt de fragments recuperats (Foto J.F. Clariana).

teria de l'obra d'una casa, ho documenta Jeroni Pujades en la seva famosa *Chronica*, referint-se a Statia Lucula, considera la possibilitat que fos la que havia vist aparedada:

cuya imagen podría haber sido aquella figura de muger de marmol engastada en la pared de la casa de Gerónimo Portalé y Torroella.

Altres restes, de les quals tenim notícia per mediació de l'obra de Pellicer, són les de la Baixada de Sant Simó, com amb la renovació del paviment es descobriren dos fragments d'estàtues i que aquestes passaren a la col·lecció privada de l'arquitecte Cabanyes, de les quals sols se'n conserva una en el Museu de Mataró. Sobre la segona peça, desapareguda, Marià Ribas ens diu que podria tractar-se d'un tors de la deessa Venus (Ribas 1952: 91).

La ciutat romana d'Iluro

Passant a veure els exemples concrets, veiem les que podrien ornamentar l'espai de les termes que hi havia a can Xammar. L'exemplar més eloqüent són les restes consistents en la testa, la zona del maluc i part del dofí, que formarien part de la fi-

gura de la deessa Venus (coneguda actualment com Venus d'Iluro), treballada amb marbre blanc d'Afrodísias (Asia Menor) i produïda per la mateixa escola (Figures 1 a 3). Fou trobada en una fosa tardoromana cavada en l'estança del gran mosaic. Ha estat estudiada acuradament per la professora Isabel Rodà, la qual ens indica com a partir del segle II aC es varen recrear moltes variants inspirades en la famosa obra de Praxíteles coneguda com l'Afrodita de Cnidos i, la de Mataró, pertany al grup d'Afrodites seminues (Rodà 2005 *passim*). Tant al Museu Bardo de Tunísia, com als Museus Vaticans podem veure exemples pròxims a aquesta figura. No sabem si fou destruïda a causa de la fòbia iconoclasta de l'època de Teodosià, el qual en el Codex manifestava:

si encara queda en peu alguna estàtua en temples i santuaris i han rebut o rep alguna mena de culte per part dels pagans, cal que sigui arrencada de llur emplaçament (Codex Teodosianus, XII).

Figura 4: Figureta de can Xammar (Foto: J.F. Clariana).

Una altra peça trobada també a can Xammar és el fragment de figureta femenina, aparentment tosca, feta amb marbre blanc possiblement de les pedreres

Figura 5: Fragment de tors d'estàtua trobat a la Baixada Sant Simó (Foto: F. Navarro).

de Paros (Figura 4). Es conserva únicament la part compresa des del melic fins poc abans dels genolls. Encara que no es conservi sencera, per la postura esvelta, pensem que molt bé podria haver format part d'un grup escultòric representant les Tres Gràcies.²

Trobat a l'any 1887 a la Baixada de Sant Simó, en renovar l'empedrat (Pellicer 1887: 256), és el fragment de tors d'una estàtua femenina vestida, treballada en pedra de Marès de les pedreres de Montjuïc (Figura 5). Segueix una postura característica d'algunes estàtues funeràries, però també podia haver anat en un espai públic com el fòrum. Seguiria el model de la Gran Herculanesa i del tipus Eumachia (Baena 2000: 19).

Un possible fragment de retrat funerari, és el que fou trobat al carrer de Bonaire, a l'any 1980, on s'exhumà encastat en els murs de tapia d'una casa, treballat en marbre blanc, possiblement de Carrara. Comprèn el terç posterior i, en el mateix, podem veure part del pentinat que anava pel darrera l'orella i una trena que convergia en un monyo abultat en la zona del clatell. Sembla que es tractaria d'una

² Les Tres gràcies o Càrites, representaven l'alegria i la bellesa. Segons la mitologia eren filles de Zeus i Eurinome.

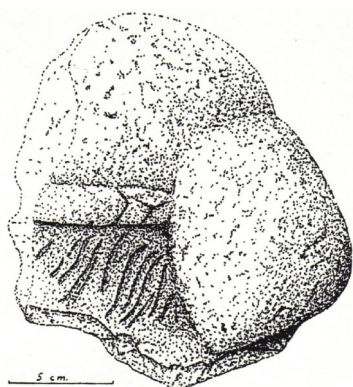

Figura 6: Fragment de retrat funerari trobat en el carrer Bonaire (Foto i dibuix: J.F. Clariana).

peça que aniria col·locada en una fornícula, ja que la part del darrera està a mig desbatar (Figura 6). Es pot comparar amb un exemplar provinent de l'illa de Lesbos. (Clariana 2009: 184).

Una peça força curiosa, és la tapadora, amb la representació de Venus Victrix, d'un segell de bronze en forma de capseta, que possiblement hauria precintat un document oficial (Figura 7). En el mateix, es veu a la deessa, vista de perfil, seminua, recolzada en una petita columna i sostenint un casc (Clariana 2000: 26-27). Aquesta peça va ser trobada en fer una rasa del gas al carrer Beata Maria³ a l'any 1975 (Martí-Navarro 1978). Evidentment, es tracta d'un lloc molt pròxim al fòrum d'Illuro. Aquesta decoració és semblant a

³ Alguns autors publiquen aquesta peça, erròniament, com a provinent de les excavacions de can Modolell (Cabrera de Mar).

la que apareix en alguns denaris de l'emperador Octavi August. Balil, en estudiar la peça, va considerar que es podia tractar d'una versió d'una estàtua del segle IV o III aC que no ens hauria arribat. Així mateix, també esmenta aquest autor com, en pintures del Golf de Nàpols trobem la representació d'Afrodita-Ares i com, segons Dion Casio, el segell de Juli Cèsar repre-

Figura 7: Segell amb imatge de Venus Victrix trobat en el carrer Beata Maria (Foto: F. Navarro).

sentava aquesta deessa armada. Aquesta imatge també es present en gemmes de la col·lecció de Viena (Balil 1981: 227-228).

Una altra peça interessant, provinent de les excavacions dels anys noranta del segle passat (Cela-Revilla 1999: 33), és el petit camafeu treballat amb una pedra dura semipreciosa tipus àgata, en la mateixa veiem la decoració, feta a la mola, representant una imatge femenina vestida que possiblement representi el model de *Themis* (deessa de la Justícia i la Equitat) o potser la deessa Fortuna (Figura 8).

La vil·la romana de Torre Llauder

Situada en el Pla d'en Boet i descoberta a l'any 1961, aquesta vil·la era possiblement la més important de la comarca. Decora-

da amb diversos mosaics *opus tessellatum*, a més. ha proporcionat diversos fragments escultòrics, d'entre aquests darrers aquí podem destacar dos retrats treballats en marbre, un fragment de *pin-nax* també de marbre, una placa de pis-sarra amb restes d'un relleu i una figure-ta (terracota) de petit tamany.

Per la seva singularitat, destaquem en primer lloc un suposat retrat de l'empera-driu Faustina Jove. Donada al Museu de Mataró per l'escultor Marià Andreu, que la tenia al seu estudi de Parisenc, es tracta d'una peça treballada en marbre de Carrara (Figures 9 i 10). Està quelcom malmesa en la zona del rostre, llueix un pentinat amb el cabell ondulat amb clenxa central, que convergeix en un monyo voluminós (Clariana 2009: 183). Aquest model de pentinat ens dona una datació molt precisa ja que, segons Fittschen (1982), correspondria als anys 159 i 162 dC.⁴

La segona peça, és un retrat funerari fe-mení, representant una dona jove, també en marbre de Carrara. Procedeix de la

Figura 8: Camafeu amb decoració tallada
(Foto: X. Cela – V. Revilla 1999).

⁴ Aquest autor va sistematitzar els pentinats de l'emperadriu Faustina Jove en nou models, corresponent el de Torre Llauder aproximadament al grup del 6, 7 i 8 (Fittschen 1982, làms. 23, 1 i 2; 26, 1-4; 42, 1 i 2; 43).

Figura 9: Vista frontal i lateral del suposat retrat de Faustina Jove, tal com es conservava a l'estudi de Marià Andreu (Fotos: M. Prevosti).

Figura 10: Suposat retrat de Faustina Jove a l'actualitat (Foto: J.F. Clariana).

masia de can Comas (actualment can Boet), va ser trobat en el segle XIX. Presenta un pentinat, a partir d'una clenxa central, compost per un ample cordó lateral de cabell que arrenca de la zona frontal i lateral i es replega a l'interior, finalitza formant una mena de cua (o monyo) no acabada d'esculpir. La imatge estaria pensada per anar en una fornícula ja que la part del darrera no està treballada (Figura 11). En el pentinat, veiem pa-

Figura 11: Retrat funerari
(Foto: J.F. Clariana).

ral·lells en el model d'Agripina Minor del Museu de Siracusa i amb fragments de retrats romans de les basíliques de *Tarraco* i amb un exemplar de *Barcino* (Clariana 2009: 182-183). Dataria de l'època de l'emperador Octavi August.

Aquesta vil·la ha proporcionat diversos fragments d'*oscilla*. Destaquem aquí un fragment d'*oscillum* o *pinnax* que, fins ara, havia restat inèdit. Es tracta d'un fragment d'angle superior d'una placa, que podia ser rectangular o quadrangular, que estaria treballada per ambdós costats (Figura 12). En un d'ells presenta restes de la decoració conservada, consistent en el quart superior del darrera d'una testa femenina ornada amb una trena de característiques semblants a la del fragment de retrat del carrer Bonaire de Mataró, que hem vist abans.

Possiblement corresponent als *viridaria* de la vil·la seria la placa de pissarra, amb decoracions vegetals estilitzades, que, a la part alta de la mateixa, presenta restes d'un medalló on podem copsar la part de l'inici de la vestimenta d'una imatge tora-

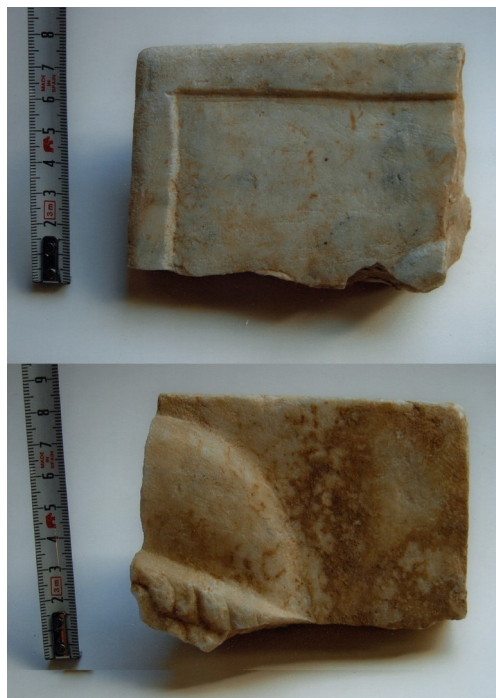

Figura 12: Fragment de pinnax
(Foto: J.F. Clariana).

cada, amb *lorica esquamata*, i una petita Gorgona en el centre del pit (Figura 13). Aquest medalló ens recorda molt a les representacions de la deessa Minerva.⁵

Trobada entre finals del segle XIX i principis del XX, és la figureta de terracota (Figura 14) representant a una dona ajaguda i dormint (Ribas 1952: 61). Molt possiblement representaria a Ariadna.⁶ És una imatge que es pot associar amb entorns funeraris, com el que hi havia a Torre Llauder a prop de la masia de can Boet. Aquesta peça s'havia conservat durant molts anys a la col·lecció de Felix Clariana i més tard passà a la col·lecció de Joan Rector.

Mausoleu del Camí del Mig

Les primeres peces d'aquest mausoleu en forma d'ara monumental, foren trobades a principis de novembre del 1961, durant la

⁵ Era la deessa de la saviesa i de les arts. Formava part de la Triada Capitolina junt amb Júpiter i Juno.

⁶ Ariadna, era filla del rei Minos de Creta, fou abandonada per Teseu a Naxos i se la representa dormint ja que esperava l'arribada del deu Dionisi o Bacus.

Figura 13: Placa de pissarra decorada
(Foto: J.F. Clariana).

urbanització, per part de l'aleshores Caixa d'Estalvis de Mataró, del sector de Peramàs tocant amb el Camí del Mig, on actualment hi ha l'edifici de Telefònica (Ribas 1964: 150-152). Es trobaren diversos fragments de cornises, petits carreus i les peces del *pulvinus* del costat dret amb l'extrem acabat amb un medalló representant una Gorgona o Medusa.⁷ Un detall característic de les fulles vegetals estilitzades que decoren el *pulvinus* es la nerviació en forma de "Y" (Figura 15), detall que únicament hem trobat en un fragment, també de *pulvinus*, actualment reemprat com a

⁷ Segons la mitologia, les gorgones, filles dels déus marins, Forcis i Ceto, eren tres: Esteno, Euriale i Medusa. Aquesta darrera era mortal i la més coneguda; fou violada per Posidó i, per això, Atenea li llançà una maledicció que li transformà els cabells en serps i la seva mirada podia petrificar al que gosava mirar-la. Morta per Perseu, de la seva sang naixeren el cavall Pegàs i el gegant Crisàor. Se la identifica com un ésser de l'inframón.

Figura 14: Terracota de Torre Llauder
(Foto: col·lecció particular).

base de la pica baptismal (Figura 16) de l'església de Santa Maria de Llerona (Clariana 1996:30). Totes les peces eren de marbre blanc de Carrara (Figura 17).

Vil·la romana de can Rafart

Aquesta vil·la romana, situada a Mataró, a la zona de l'Eixample, al lloc que actualment correspondria amb la cruïlla de la Ronda Alfons X El Savi i el Passeig Cabanelles, fou excavada cap a l'any 1935 per Francesc Prat i Puig (Ribas 1952: 65, fig, 24; Prevosti 1981: Lám. XXVII, 2). Per la documentació i les dades que ens han arribat, podem veure que es tractava de diverses restes corresponents a estances de la *pars rustica*, a més s'hi localitzà una àrea d'enterraments. Aquí destaquem la troballa d'un fragment de figura, possiblement representaria la deessa Venus (Figura 18).

Es tracta del tors d'una figura femenina nua, de mida petita, treballada amb marbre blanc, possiblement de la zona Oriental de l'imperi. Es trobà molt deteriorada.

Figura 15: Imatge de la Gorgona i pulvinus lateral
(Foto: J.F. Clariana).

Figura 16: Base de la pica baptismal de l'església de Santa Maria de Llerona (Foto: J.F.Clariana).

Era un tipus d'imatge que hom solia situar a l'interior de les *domus*. Molt probablement, si el seu estat de conservació hagués estat millor, hauria estat una peça emblemàtica de la nostra ciutat.

Riera de Cirera, prop de can Torner

Marià Ribas ens informa de la troballa de diversos materials romans, efectuada durant el primer quart del segle XX; en la zona del començament de la Riera de Cirera i prop de la masia de can Torner. Pel tipus de troballes que esmenta no es pot

deduir amb claredat si es tractava d'una vil·la romana o d'una necròpoli amb possibles monuments funeraris.⁸ Esmenta, entre altres materials, la presència d'un camafeu, indicant-nos:

És remarcable un interessant camafeu, representant un bust femení vist de perfil, d'un to vori sobre un fons fosc (Ribas 1952: 96, fitxa 99).

Fins fa pocs anys, sols coneixiem un dibuix d'aquesta peça efectuat per Marià Ribas, però darrerament vam localitzar una foto, d'un arxiu particular, on es pot veure (Figura 19). Tot i que no és molt clara, el pentinat sembla d'un tipus pròxim als de l'emperadriu Faustina. Marta Prevosti, havent consultat el dibuix, va indicar la possibilitat que la peça no fos d'època romana (Prevosti 1981: 445, jaciment 282. Riera de Cirera). S'havia conservat a la col·lecció de Felix Clariana, no sabem si es conserva actualment a la col·lecció Rectorat.

Jaciment de Can Modolell (Cabrera de Mar)

Aquest interessant jaciment, ubicat a Cabrera de Mar, fou excavat per la Secció Arqueològica del Museu de Mataró des de l'any 1974 i, a partir de l'any 2000, per un equip de la Universitat de Barcelona. En el mateix s'hi documentaren testimonis

que acrediten la presència d'un santuari dedicat al déu Mitra i altres divinitats, així com unes estructures arquitectòniques quelcom notòries. Ha proporcionat diversos elements escultòrics i materials, els que ens interessen aquí són un fragment de cama d'una estàtua, un fragment de mà que sosté una pàtera per libacions i un anell d'or.

Figura 17: Reconstrucció ideal del mausoleu del Camí del Mig (Dibuix: M. Ribas).

⁸ Ens indica que es trobaren trossos de columnes de pedra, llisos i estriats, així com trossos de motllures (Ribas 1952: 96, fitxa 99).

Figura 18: Fragment de tors de Venus de can Rafart (Foto: J.F.Clariana).

Figura 19: Camafeu trobat a la Riera de Cirera, prop de can Torner (Foto: col·lecció particular).

Pel que fa al fragment de cama d'estàtua, veiem que aquesta presenta un treball de molt bona factura, feta amb marbre blanc de Carrara. Correspondria a la cama esquerra i, en la mateixa, s'hi pot copsar la part alta del calçat, decorat amb part d'un rostre de lleó (Figura 20). Aquest tipus de calçat, es molt freqüent en representacions de la deessa Diana,⁹ així

ho veiem, entre altres, en la prou coneguda Artemis (Diana)¹⁰ tipus Raspigliosi que, procedent de la col·lecció Borghese, es conserva al Museu de Louvre,¹¹ i en la figura de Diana caçadora procedent de la vil·la de Sant Georges de Montagne (Anguissola 2012: 41), a l'Aquitània.¹²

La segona peça, consisteix en un fragment d'estàtua que representa una mà dreta femenina sostenint una pàtera umbilicada (Figura 21) per a libacions.¹³ És una peça molt ben treballada, feta amb marbre blanc possiblement de Carrara. Molt probablement correspondria a la representació d'alguna deessa. Es coneixen multitud d'estàtues d'època romana que porten a la mà una pàtera per a libacions de similars característiques.

La tercera peça, consisteix en un anell d'or (Figura 22) que fou trobat en una de les estances situades al peu del camí que passava per davant del jaciment.¹⁴ La decoració del mateix representa un rostre femení, vist de perfil, gravat (Garí-Clariana 2011: 107-111). Tot i que sigui una peça de mida petita, podem distingir clarament el pentinat on veiem el cabell agafat amb una trena lateral que acaba en el clatell en un petit monyo. A la part frontal veiem un tupé o *nodus tipus* o frisur. Podem comparar aquesta mena de

⁹ La deessa Diana també es considera amb probabilitats que tingués una ara dedicada en aquest mateix santuari (Fabre et alii: 89).

¹⁰ Era la deessa dels boscos i de la caçera, eternament jove.

¹¹ Núm. inventari MR 156, núm. usual MA 559.

¹² Encara que aquest tipus de calçat també es pot veure en altres representacions, com la d'Escani Juli provinent de Mèrida i una imatge del déu Bacus trobada a Pompeia (Berry 2009: 189). Per la seva part, Romero (2016: 182-183) especula amb la possibilitat que correspongui a una figura del déu Mitra.

¹³ Tenim notícia que, en les excavacions realitzades a partir de l'any 1999, en aquest mateix jaciment, es va exhumar un fragment de braç d'estàtua en marbre blanc (inèdita). Desconeixem si pot correspondre a aquesta peça.

¹⁴ Agraïm al Sr. Ramon Manent la fotografia que ens ha facilitat (<http://www.fotomanent.com/>).

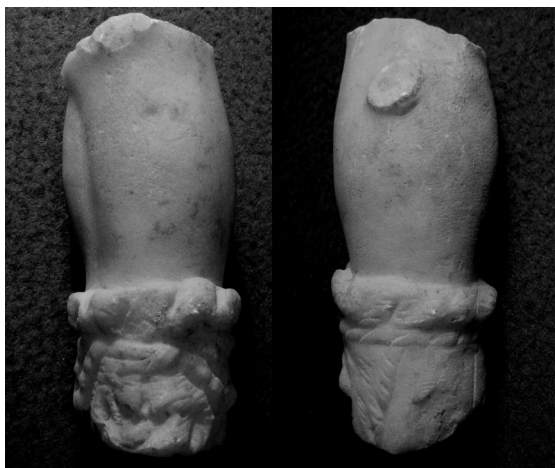

Figura 20: Fragment de cama d'estàtua, de can Modolell (Fotos: J.F.Clariana).

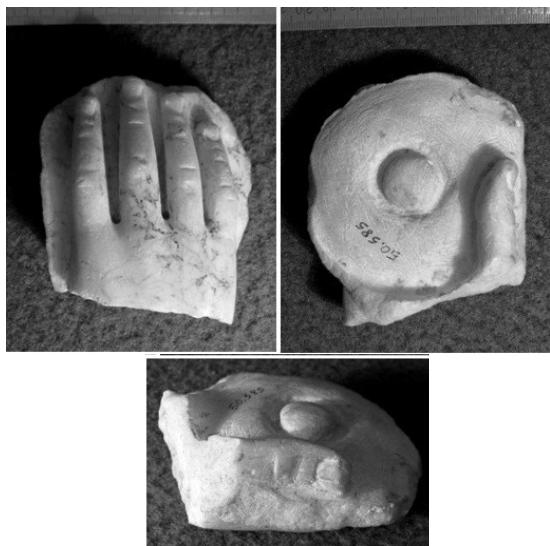

Figura 21: Fragment amb una mà sostenint una pàtera umbilicada, de can Modolell (Fotos: J.F.Clariana).

pentinat amb el que presenten algunes imatges de l'emperadriu Lívia, com pot ser el retrat, procedent de l'amfiteatre del Fayum, conservat a la Gliptoteca Carlsberg de Dinamarca.

Vil·la romana de Madà (Argentona)

Des de l'any 1963 es coneixia l'existència d'aquest jaciment, però no va ser fins l'any 1979, que amb motiu de les obres de la urbanització de l'indret s'hi va realitzar una actuació arqueològica de salvament per part de la Secció Arqueològica del Museu de Mataró (Mestre 1979-A i B). Antigament la propietat es coneixia com can Bartrina.

Figura 22: Anell d'or de can Modolell (Foto: R. Manent, <http://www.fotomanent.com/>).

D'entre els materials trobats destaquem la testa (Figura 23), sembla que representaria una deessa (s'ha especulat, pel vel que la cobreix, si correspondria a la deessa Niké o Victòria), treballada amb marbre blanc possiblement de Carrara (Pujol *et alii* 1996-1997: 362 i 376, Foto 2). Hom creu que formaria part d'un peu de taula o d'un element arquitectònic.

Tot i que fragmentada, veiem que es tracta d'una peça de molt bona factura. La datació pel treball de les ninetes dels ulls gravades, creiem que es pot situar en el segle II dC.

Bibliografia:

ANGUISSOLA, A. (2012): "Difficillima imitatio". *Imagine e lessico delle copie tra Grecia e Roma*. Roma 2012.

BAENA, L. (2000): "Tipología y funcionalidad de las esculturas femeninas vestidas de Hispania". *Actas de la III Reunión sobre Escultura Romana en Hispania*. Madrid: 1-23.

BALIL, A. (1981): "Relieve de bronce con

representación de Venus Victrix hallado en Mataró (Barcelona)". *Zephyrus*, XXXII-XXXIII. Salamanca: 227-229.

BERRY, J. (2009): *Pompeya*. (Akal) Madrid.

BONAMUSA, J.; CLARIANA, J.F.; GARÍ, I. (2006): *Guia del clos arqueològic de can Modolell*. Cabrera de Mar.

BOSCH, M. (1998): "La Gorgona de Mataró. Un altar funerari monumental a la Via Augusta dins el territori d'Iluro". *Laietania*, 10. Mataró: 127-141.

CELA, X.; REVILLA, V. (1999): *Iluro una ciutat per descobrir*. Mataró.

CLARIANA, J.F. (1978): "Noves troballes de restes romanes en el Camí del Mig (Mataró)". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Mataró i el Maresme*, 5-6. Mataró: 167-168.

– (1996): *Iluro, ciutat romana*. Col·lecció Sal·lusti, 1 (3ª edició). Grup d'Història del Casal. Mataró.

– (2000): "Tapadora de segell". *Felibrejada*, 54. Grup d'Història del Casal. Mataró: 27-28.

– (2000): "Elements decoratius de *viridaria* procedents d'Iluro i la seva àrea rural". *XVI Sessió d'Estudis Mataronins*, 1999. Mataró: 59-74.

– (2009): "Aportacions a l'estudi del retrat romà d'Iluro i el seu *territorium*". *XXV Sessió d'Estudis Mataronins*, 2008. Mataró: 181-197.

FABRÉ, G.; MAYER, M.; RODÀ, I. (1983): *Inscripcions romanes de Mataró i la seva àrea (Epigrafia Romana del Maresme)*. Mataró.

FITTSCHEN, K. (1982): *Die Bildnistypen der Faustina minor und die Fecunditas Augustae*. Göttingen.

Figura 23: Fragment de testa d'una deesa, de la vil·la romana de Mada (Foto: J.F. Clariana).

GARÍ, R.I.; CLARIANA, J.F. (2011): "Notícia de la troballa d'un anell d'or a can Modolell". *Estudis d'Arqueologia i d'Història de Cabrera de Mar* (ed. J.M. Modolell). Cabrera de Mar: 107-111.

JUHÉ, E.; CLARIANA, J.F. (1996): "Dues mostres d'evergetisme a Iluro". *XII Sessió d'Estudis Mataronins*, 1995. Mataró: 123-144.

MARTÍ, C.; NAVARRO, F. (1978): "Troballes romanes al carrer de la Beata Maria de Mataró". *Quaderns de Prehistòria i Arqueologia de Mataró i el Maresme*, 5-6. Mataró: 135-136.

MESTRE, J.M. (1979-A): "Troballes arqueològiques a la urbanització de Can Madà". *Llaç*, 32. Argentona.

– (1979-B): "Troballes arqueològiques a la urbanització de Can Madà (i 2)". *Llaç*, 33. Argentona.

MODELELL, J.M. (ed.) (2004): *30 anys d'excavacions arqueològiques a can Modolell: del déu Mitra a Sant Joan*. Cabrera de Mar.

PELLICER, J.M. (1887): *Estudios histórico arqueológicos sobre Iluro, antigua ciudad de la España Tarraconense, Región Layetana*. Mataró.

PLA, C.; REVILLA, V. (2002): "El santuario romano de can Modolell (Cabrera de Mar, Barcelona). Nuevas aportaciones para su interpretación". *Empúries*, 53. Barcelona: 211-239.

PREVOSTI, M. (1981): *Cronologia i poblament a l'àrea rural d'Iluro*. Mataró.

PREVOSTI, M.; CLARIANA, J.F. (1988): *Torre Llauder, Mataró. Vil·la romana*. Barcelona.

PUJOL, J.; ZAMORA, D.; GARCIA, J. (1996-1997): "El jaciment ibero-romà de Madà (Argentona, el Maresme), un possible cas

de continuïtat d'assentament al territorium d'Iluro". *Hispania i Roma. D'August a Carlemany. Congrés homenatge al Dr. Pere de Palol/1. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXVI. Girona: 347-376.

RIBAS, M. (1934): *Origen i fets històrics de Mataró*. Mataró.

– (1952): *El poblament d'Ilduro*. Institut d'Estudis catalans. Barcelona.

– (1964): *Els orígens de Mataró*. Mataró.

RODÀ, I. (2005): Estàtua de Venus trobada a Mataró". *Laietania*, 16. Mataró: 177-183.

ROMERO, C. (2016): *Iconografía mitraica en Hispania*. Tesis doctoral de la Universidad Complutense de Madrid.